

GERİ KALMIŞLIK OLGUSU VE EKONOMİSTİK KALKINMA TEORİLERİ

(ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM)

Cengiz YAVILIOĞLU

Başbakanlık, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı

Özet

Kalkınma disiplini içerisinde kalkınma ve/veya geri kalmışlık olgusu çoğunlukla ekonomik faktörlere dayanılarak ve geri kalmış ülkelerin farklılıkları dikkate alınmadan incelenir. Çalışmamızda, kalkınma ve/veya geri kalmışlık olgusunun toplumsal bir olgu olması nedeniyle bu tip yaklaşımların söz konusu ülkelerin sorunlarını kapsayıcı olmaktan uzak kaldıklarına dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Geri Kalmışlık, Holistik Yaklaşım

Abstract

The Underdevelopment Phenemeon and the Theory of Economistic Development (A Critical Approach)

The development and underdevelopment phenemeon within the development economics are mainly considered by relying on economic factors and is not taken into consideration the different structures of developing countries. In this study, it is argued that the approaches wich isolates the differenties of developing countries can not be encompass the issues of the developing countries as a whole.

Keywords: Development, Underdevelopment Phenemeon, Holistic Approach

1. Giriş

Sanayi Devrimi ekonomik anlamda bir miladı temsil etmektedir. Çünkü, Sanayi Devrimiyle birlikte dönemin birçok bağımsız ülkesi, devrimi gerçekleştiren İngiltere'ye göre kendi ekonomik yapısını yeniden düzenleme çabası içine girmiştir. Devrim sonrasında eskinin üretim, bölüşüm ve dağıtım biçimleri değişmek/değiştirilmek zorunda bırakılmıştır. Değişim sadece ekonomik yaşamla da sınırlı kalmamıştır. Buna sosyal ve politik alanlar da eşlik etmiştir. Bu nedenle bugünün gelişmiş ülkelerinin bir çoğunda olduğu gibi geri kalmış ülkelerin bir kısmında da söz konusu alanlardaki değişimin kökenlerini o tarihlere götürmek gerekir.

Geri kalmışlıkla ilintili olarak kalkınma olgusu da Sanayi Devrimine yakın bir tarih olan ondokuzuncu yüzyılın ortalarına dayanmaktadır. Arthur Lewis, Hla Myint ve Celso Furtado'nun ekonomik tarih çalışmaları, birçok kalkınmakta olan

ülkenin kalkınma öyküsünün ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren başladığını göstermektedir (Reynolds, 1996: 54-55). Bununla birlikte iktisatçıların çoğunluğu, kalkınma ekonomisinin bir alt disiplin olarak ortaya çıkışının 1930'lardaki Büyük Bunalımla başladığını kabul etmekte ve 1939-1945 arasındaki uluslararası ekonomik sistemin çöküşünün meydana getirdiği sarsıntının kalkınma ekonomisine asıl ivmeyi kazandırdığını belirtmektedirler.

Söz konusu tarihten itibaren geri kalmış ekonomilerin/toplumların neden gelişemedikleri, hangi tür ekonomik sorunları olduğu ve nasıl kalkınabilecekleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Çalışmaların en önemli özelliği, sorunların, tanımların ve çözümlerin büyük ölçüde ekonomik unsurlarla sınırlandırılması; başka bir ifadeyle ekonomik olayların kültür, politika ve psikolojik faktörler analize dahil edilmeden (ceteris-paribus) arz, talep, fiyat gibi piyasa göstergeleriyle birlikte üretim kaynaklarının yeterliliği veya eksikliği gibi faktörler aracılığıyla açıklanmasıdır. Çalışmamızda, ekonomik ilişkileri bu şekilde açıklayan yaklaşımlara, K. Polanyi'den alıntı yaparak (Polanyi, 1994: 176-190) “**ekonomistik (economistic) yaklaşımlar**” diyeceğiz.

2. Ekonomistik Yaklaşımlara Göre Geri Kalmış Ekonomilerin Tanımı ve Sorunları

2.1. Geri Kalmış Ekonomileri Tanımlama Sorunu

Ekonomistik yaklaşımı benimseyen kalkınma iktisatçıları, geri kalmış ve gelişmiş toplumları/ekonomileri tanımlarken büyük oranda ekonomik göstergeleri esas almaktadırlar. Mesela C. Clark'ın gelişmişlik ve geri kalmışlık ölçütü tüm dünyada işçi başına düşen gerçek gelire dayanmaktadır. Buna göre dünya nüfusunun %10'unu oluşturan en yüksek gelir düzeyine sahip beş ülke; ABD, Kanada, Yeni Zelanda, İngiltere ve İsviçre'dir. Bunları dünya nüfusunun %9'unu oluşturan Avrupa'nın belli başlı ülkeleri izlemektedir (Bernstein,1992: 43). Ekonomik verilere dayalı olarak ve karşılaştırmalı yöntemle yapılan geri kalmış-gelişmiş ülke ayırımı A. Lewis, W. W. Rostow, R. Nurkse ve R. Rodan gibi kalkınma iktisatçıları da gözlenmektedir. Bu ayırımlarda kişi başına düşen gelir, sermaye donanımı ve sermaye birikimi, tasarruf, yatırım gibi bir dizi değişken kriterler kullanılmaktadır.

Karşılaştırmalı yöntemle gelişmiş/geri kalmış ülke tanımlaması son olarak Dünya Bankası tarafından yapılmıştır. Dünya Bankası'nın bu tanımında kullandığı ilk referans kişi başına GSMH'dır. 1998 yılı dolar bazında yapılan hesaplamalara göre; kişi başına yıllık geliri 760 \$'dan az olan ülkeler *Düşük Gelirli Ekonomiler/toplumlar*, kişi başına yıllık geliri 761 \$ ile 3.030 \$ arasında olanlar *Düşük Orta Gelirli Ekonomiler/Toplumlar*, kişi başına yıllık geliri 3.031-9.360 \$ arasında olan ülkeler *Üst Orta Gelirli Ekonomiler/Toplumlar*, kişi başına yıllık geliri 9.361 \$ ve daha üstü olan ülkeler *Yüksek Gelirli Ekonomiler/Toplumlar* sınıfını oluşturmaktadır (World Bank, 1999/2000: 291).

Her ne kadar söz konusu karşılaştırma, ortak değerler sisteminin mevcut olmadığı, amaçların, ideallerin ve refah anlayışının farklılaştığı bir durumda çok anlamlı olmayan bir soyutlamaya neden olsa da (Freysinet, 1985: 12) yinede iki kesim arasındaki farklılığı vurgulamak için yetersiz fakat önemli bir kriter olma özelliğini de taşımaktadır.

Gelişmiş ve geri kalmış toplumlar arasında karşılaştırma yolu ile yapılacak tanımlama için kişi başına GSMH'nın dışında başka ekonomik kriterlere de gereksinim duyulmuştur. Zira ancak bu şekilde soyutlamadan ve kişi başına gelir kriterinin taşıdığı olduğu eksikliklerden kurtulmak mümkün olabilmektedir. Bu amaca uygun olarak Dünya Bankası tarafından gelişmişlik/geri kalmışlık göstergeleri şu kriterleri de içine alacak şekilde daha da genişletilmiştir (Söz konusu göstergeler için bkz: Ingham, 1995: 24-25; World Bank, 1999/2000: 230-291); nispi fakirlik, GSMH'da tarımın payı, teknoloji, temel sosyal göstergeler, nüfus artışı, gelir bölüşümü, dış ticaret, bağımlılık ve ikili kültür.

Yukarıda sıralanan kriterler kalkınma iktisatçıları tarafından genel kabul görmekte ve hatta söz konusu kriterlerin göstergelerinde zamanla olumlu değişiklikler ve sonuçlar gözlemlense bile gelişmiş ülkeler dikkate alınarak ülke yine geri kalmış olarak tanımlanmaktadır. Çünkü bu göstergeler mutlak büyüklükler olmadığı gibi gelişmiş ülkelere göre değerlendirilen ölçütlerdir. Geri kalmışlık tanımı özellikle ülkenin kendine has gelişimi dikkate alınarak değil de daha çok gelişmiş ülkeler baz alınarak yapıldığı için bir ülkenin geri kalmışlıktan kurtulması büyük bir atılımı ve sektörel değişimi gerekli kılmaktadır. Yani gelişmiş ülkelerle geri kalmış ülkeler arasındaki yapısal farklılığın değişmesi veya giderilmesi gerekmektedir. Zira söz konusu iki ülke gurubu arasındaki farklılığın önemli bir yönünü ekonomide yer alan sektörler arasındaki yapısal özellikler oluşturmakta ve bu nedenle de bir çok çalışmada iki gurubun ayırımı yapısal özelliklere göre yapılmaktadır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, Dünya Bankası da bu tür bir ayırımı benimsemekte ve ülkeleri kişi başına gelir ve diğer kriterlerle birlikte yapısal farklılıklarına göre de sınıflandırmaktadır.

Tabloya göre geri kalmış ülkelerin birçoğunda tarım hala üretimde öncelikli yerini korumaktadır. Endüstrinin üretimdeki payı açısından karşılaştırıldığında; gerek endüstrinin toplam üretimdeki oranı gerekse endüstride imalat sektörünün oranı geri kalmış ülkelerde gelişmiş ülkelere göre çok düşük düzeylerde. Hizmetler sektörü açısından ele alındığında gelişmenin artmasıyla birlikte hizmetlerin üretimden aldığı pay yükselmektedir. Ancak bazı geri kalmış ülkelerde hizmetler sektörünün payının yapay olarak artabileceğini göz önünde tutmak gerekmektedir.

Tablo 1: Seçilmiş Ülkelerde Yurt İçi Üretim Dağılımı (%)

		Seçilmiş Ülkeler	Tarım		Sanayi		İmalat		Hizmetler	
			1980	1998	1980	1998	1980	1998	1980	1998
Düşük Gelirli Ülkeler		Nijerya	21	32	46	41	8	5	34	27
		Pakistan	30	25	25	25	16	17	46	50
Orta Gelirli Ülkeler	Alt-Orta Gelirli Ülkeler	Güney Af.	7	4	50	38	23	24	43	57
		Romanya	vy*	15	vy*	36	vy	25	vy*	48
	Üst-Orta Gelirli Ülkeler	Türkiye	26	15	22	28	14	18	51	57
		Brezilya	11	8	44	36	33	23	45	56
Yüksek Gelirli Ülkeler	OECD Ülkeleri	ABD	3	2	33	27	22	18	64	71
		Fransa	4	2	34	26	24	19	62	72
	OECD Dışı Ülkeler	Singapur	1	0	38	35	29	24	61	65
		Kuveyt	0	vy*	75	vy*	6	vy*	25	vy*

Kaynak: Entering the 21th Century World Development Report 1999/2000, World Bank (2000), Oxford University Press, Oxford, 2000, s. 252-253.

Ekonominin sektörel bazda yapısı incelendiğinde geri kalmış ekonomilerin çok önemli bir özelliği olan ikili yapılarla karşılaşmaktadır. Bu anlamda hem sanayi, tarım ve hizmetler gibi ekonomik sektörler hem de toplumsal yapı, geleneksel ve modern kesim olarak ikiye ayrılmaktadır. Kalkınma teorilerinin önemli bir kısmı kuramlarını, geri kalmış ekonomilerin bu özelliği üzerine kurmuşlardır. Zaten geri kalmış ekonomilerin tanımlanması yukarıdaki kriterlerle sınırlandırılmamaktadır. Çünkü bu ekonomilerin sorunlarının tahlili de hem bir anlamda onları tanımlamak anlamını taşımakta hem de teorilerin ne tür problemlerle uğraştıklarının anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

2.2. Geri Kalmış Ekonomilerin Sorunları

Geri kalmış ekonomilerin ekonomistlik yaklaşımlar tarafından belirlenen sorunlarından ilki **tarımsal işgücünün fazlalığı ve tarımsal üretimin düşüklüğüdür**. Geri kalmış ekonomilerle gelişmiş ekonomilerin sektörel bazda karşılaştırmasını verdiğimiz Tablo 1'de geri kalmış ekonomilerde tarım sektöründeki üretim oranının endüstri, imalat ve hizmetler sektörlerine nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, geri kalmış ekonomilerde işgücünün diğer sektörler göre tarım sektöründe daha yoğun olduğunu gösterir.

Gelişmişlik düzeyiyle işgücünün sektörel dağılımı arasında yakın bir ilişkinin olduğu bilinmektedir. Gelişme düzeyi arttıkça işgücü, tarım sektöründen sanayi ve hizmetler sektörüne geçecektir. Çünkü ekonomik gelişme, tanımı gereği ileriye doğru bir toplumsal ve ekonomik değişimi ve dönüşümü ifade eder. İktisadi analizlerin hemen hemen tamamı için gelişmenin seyri tarım, imalat, sanayi ve hizmetler şeklinde sıralanır (Clark, 1986: 17). O halde ekonomik anlamda gelişme düzeyi arttıkça imalat, sanayi ve hizmetler sektörleri artan bir düzeyde tarımsal işgücünü talep edeceklerdir. İşgücü talep seviyesinin fazlalığı ücret düzeylerini de tarım dışı sektörlerin lehine çevireceği için, daha fazla işgücü tarım sektöründen diğer sektörler geçiş yapacaktır (Lewis, 1966: 99). Başka bir ifadeyle ekonomik

kalkınma hızlandıkça işgücünün sektörel dağılımı tarım sektörünün aleyhine, tarım dışı sektörlerin lehine olacaktır. Fakat geri kalmış ülkelerde gelişme hızı düşük olduğu için, tarım sektöründeki işgücü fazlası diğer sektörlerle aktarılamamakta ve bu nedenle de gizli işsizlik oranı artmaktadır.

Geri kalmış ekonomilerin diğer sektörlerle göre tarım sektöründeki işgücü yoğunluğunu tamamlayan diğer bir özelliği ise; teknolojik gerilik, ekim alanlarının elverişsizliği, yetersiz sermaye kullanımı ve küçük aile işletmelerinin varlığı gibi nedenlerden dolayı tarımsal üretiminin düşük olmasıdır. Bu iki özelliğin bir arada bulunması ekonominin tarımsal yapıdan sanayiye doğru evrilmesini daha da güçleştirmektedir.

Geri kalmış ülkelerin problemlerinden birisi de **yetersiz sermaye birikimidir**. Bilindiği gibi üretim miktarındaki artışın önemli bir etkeni sermaye miktarındaki artıştır. Sermaye birikimi hem parasal gelir artışının hem de üretim kapasitesi yaratılmasının kaynağıdır. Halbuki geri kalmış ekonomilerde sermaye miktarı çok yetersiz olduğu gibi aynı zamanda çok yavaş bir hızla artmaktadır. Bunun bir nedeni bu ülkelerde milli gelir oranının düşük olmasıdır. Nüfustaki büyüme oranının yüksekliğiyle beraber milli gelir düzeyindeki düşüklük, sermaye miktarının düşük kalmasına ve aynı zamanda artışın yavaş olmasına neden olmaktadır.

Hem milli gelirin düşük olduğu hem de nüfusun hızlı arttığı bir durumda sermaye miktarındaki artışı engelleyen bir olgu da tüketim miktarındaki artıştır. Çünkü fert başına milli gelir ne kadar düşük ise, ekonomide gelirin o ölçüde büyük kısmı tüketime ve dolayısıyla o ölçüde küçük kısmı tasarrufa ayrılacak demektir. Geri kalmış toplumlardaki adaletsiz gelir dağılımıyla birlikte tüketime ayrılan gelir miktarının büyüklüğü, yeterli tasarruf yapılmasına engel olmakta; bir anlamda Nurkse'un "Yoksulluğun Kısır Döngüsü" teoreminde açıkladığı gibi, geri kalmış bir ülke milli gelir düzeyindeki düşüklükten dolayı tasarruf yapamamakta ve tasarruf yapamadığı için de sermaye birikimini sağlayamamaktadır (Nurkse, 1966: 61-74). Böylece tekrar düşük bir milli gelir düzeyi yaşanmaktadır.

Ekonomistik kalkınma teorilerine göre, geri kalmış ekonomilerin kalkınma süreçlerinde karşılaştıkları en önemli sorunlardan birisi de **hızlı nüfus artışıdır**. Nüfus artış hızının geri kalmış ülkelerde sorun yaratmasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Bilindiği gibi nüfus bir üretim faktörüdür ve belirli yaş grupları arasında çalışma potansiyeli olan işgücü niteliğindedir. Fakat üretim faktörlerinden birisi olan nüfusun, diğer üretim faktörleriyle uygun gelişme seyrine sahip olması gerekir. Geri kalmış ekonomilerin yetersiz sermaye birikimlerinin var olduğu düşünüldüğünde, artan nüfusun çalışan azınlık tarafından beslenmesi zorunlu hale gelir. Bu durum zaten çok sınırlı olan tasarruf eğilimini daha da azaltır ve ekonomik değişim için gerekli sermaye birikiminin sağlanması mümkün olamaz (Manisalı, 1982: 28). Bir taraftan nüfus artış hızının düşürülebilmesi, diğer taraftan

sermaye birikim hızının artırılamaması geri kalmış ekonomileri kısır bir döngüye sokar ve bir dar boğaza neden olur.

Söz konusu ekonomilerin karşılaştıkları sorunlardan bir diğeri ise **yapısal, teknolojik, bölgesel ve sosyolojik düalizmdir**. Geri kalmış ekonomileri aynı zamanda modernleşme sürecindeki toplumlar olarak tanımlamak da mümkündür. Modernleşme sürecindeki toplumlar, ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel yapılarını modern olan bir modele göre değiştirirler. Bu nedenle geri kalmış toplumlarda hem modern hem de geleneksel yaşam tarzı birlikte varolur. Dolayısıyla geri kalmış toplumların ekonomileri de *tarımsal/geleneksel* ve *sanayi/modern* olmak üzere ikili yapıdadır (Lewis, 1966: 90). Bir tarafta gelişmiş ekonomilerin piyasa yapısı, ileri teknolojisi, bankacılık düzeni ve modern işletmelerine benzer yapılanmalar varken, diğer tarafta kapitalizm öncesi küçük aile ekonomileri, üretim teknikleri, geri teknoloji ve geleneksel organizasyon tipleri mevcuttur. Bu ülkelerde genellikle büyük şehirler daha çok modern ekonomilerin yapısal özelliklerini taşırlar. Kırsal bölgeler ise geleneksel ekonomi ilişkilerini sürdürürler (Ersoy, 1984: 3). Fakat büyük şehirler de homojen bir yapıda değildir. Buralarda da modern ve geleneksel yapılar ve üretim tarzları halen vardır.

Ekonomistik kalkınma teorilerine göre geri kalmış ekonomilerin temel bir özelliği de arz, talep ve optimum kaynak dağılımı açısından **piyasaların dar ve düzenleyici niteliğinin yeterli olmamasıdır**. Geri kalmış ekonomilerde arz yönüyle piyasaların darlığının bir nedeni kişi başına gelir seviyesinin düşüklüğüdür. Gelir seviyesinin düşüklüğüne bağlı olarak iç tasarruf oranı düşük kalmaktadır. Yatırım hacmi ise doğrudan tasarruflara bağlıdır. Dolayısıyla tasarrufların düşüklüğü yatırımların düşüklüğüne neden olmaktadır.

Piyananın darlığının bir ayağını da gelir düzeyinin düşüklüğüne bağlı olarak talep seviyesindeki düşüklük oluşturmaktadır. Piyasa ekonomisinde fiili ve potansiyel olarak talep edilmeyen mal ve hizmetlerin üretimi söz konusu olmadığına göre hem üretim hem de talep açısından bir çember gelişmeyi sınırlandırmaktadır.

Geri kalmış ekonomilerin diğer bir özelliği ise, piyasa koşullarının olmaması veya eksik olmasıdır. Bu durum, kaynakların optimal dağılımına olumsuz etkide bulunmaktadır. Yani kaynaklar fiyatların yol göstericiliğine göre üretime sokulmamakta veya bölüşüm fiyat mekanizmasına göre gerçekleşmemektedir. Geri kalmış ekonomilerde planlamacılığın yoğun olarak kullanılmasının nedenini de piyasalardaki aksaklıklar oluşturmaktadır. Planlar aracılığıyla kaynakların en verimli dağılımı sağlanmaya çalışılmakta, piyananın aksaklıkları giderilmeye çalışılmaktadır.

3. Ekonomistik Yaklaşım Kapsamında Başlıca Kalkınma Teorileri

Ekonomistik yaklaşımlar, geri kalmış toplumların yukarıda anlatılan; tarımsal işgücünün fazlalığı, tarımsal üretkenliğin düşüklüğü, yetersiz sermaye

birikimi, hızlı nüfus artışı, yapısal, teknolojik, bölgesel ve sosyolojik düalizm, piyasaya aşırı ve/veya yetersiz devlet müdahalesinin oluşu, yerel ekonomilerin gelişmiş dünya ekonomilerine bağımlı oluşları ve piyasaların darlığı gibi, sınırları salt ekonomik olgularla çizilmiş sorunlarıyla ilgilenmektedirler.

Şüphesiz söz konusu teorilerin sınırlarını ekonomik olgularla ve bu olgulara denk düşen kavramlarla sınırlandırmaları yanlış değil, fakat eksiktir. Zira her bir teorinin konjonktürel olarak geri kalmış toplumların neden geri kaldıklarını açıklayıcı özellikleri bulunmaktadır. Geri kalmış toplumların gelir düşüklüğüne bağlı olarak sermaye yetersizliklerinin oluşu, teknoloji üretememeleri, kalifiye eleman darlıkları, makine üreten makinelerinin olmayışı ve piyasalarda darlığın olması gibi sorunlar, teoriler tarafından doğru tespit edilen sorunlardır. Fakat bütün bu tespitlerin doğruluğu, 1993 tarihli Dünya Bankası raporunda da belirtildiği gibi (Ingham, 1995: 13), geri kalmışlık sorununu çözümlenmeye yetmemiştir. Bu durum her şeyden önce sorunların eksik tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla eksik tanımlanan sorun için önerilen çözümler de eksik kalmaktadır. Teorilerin eksikliklerini bu bölümün sonuna bırakarak, öncelikle teorilerin temel özelliklerini ve geri kalmış toplumların kalkınabilmeleri için önerdikleri çözümleri inceleyeceğiz.

3.1. Dengeli Kalkınmaya Yönelik Teoriler

Geri kalmış toplumların sorunlarıyla ilgilenen ilk gurup teorileri dengeli kalkınma başlığı altında toplayabiliriz. Dengeli kalkınma bir denge halini temsil etmektedir. Yiyecek ile giyecek, tarımsal hammaddelerle endüstri mamulleri, sermaye malları ile tüketim malları, kamu yatırımları ile diğer yatırımlar, ihracat ile iç talep için üretim arasında kurulan bir denge durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla dengeli kalkınma teorileri tamamlayıcılık bağına dayanmaktadır (Streeten, 1966: 170). Tamamlayıcılık fikri, dengeli kalkınmanın önemli bir unsuru olmakla birlikte dengeyi gerçekleştirmek için bir araç değil, bir yol göstericidir. Dengenin gerçekleştirilmesi için kullanılacak araç planlamadır.

Kalkınma sürecinde planlamanın yapılması; geri kalmış ekonomilerde piyasa fiyatlarının, ekonomideki nispi kıtlıkları ve dolayısıyla sosyal maliyetleri aksettirmemesinden (Manisalı, 1971: 19-19) ve aynı zamanda yapılan yeni yatırımların, piyasanın sınırlılığı dolayısıyla piyasanın fiyat yapısını değiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Dengeli kalkınma teorisyenlerine göre planlama, piyasa aksaklıklarının yarattığı yukarıdaki olumsuzluklardan kurtulmanın yoludur. Plan yapılarak yatay ve dikey bağlantıları oluşturulmadan kurulan bir endüstri, pazarın darlığı ve gelir seviyesinin düşüklüğünden dolayı ürettiği malları satamayacaktır. O halde, birbirlerinin müşterisi olacak şekilde tamamlayıcı sanayi ünitelerinin eş-zamanlı olarak kurulması gerekmektedir (Başkaya, 1991: 48). Sanayi ünitelerinin eş-zamanlı olarak kurulmasının nedeni ise karşılıklı bağımlılık ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Bu bağımlılık üretimde olduğu kadar tüketimde de mevcuttur. Her üretim birimi çıktısına pazar bulmak

zorundadır. O halde, kesimlerin dengeli büyümesi ve birbirlerini tamamlamaları gereklidir (Acar, 1998: 56). Söz konusu tamamlayıcılık sadece sanayinin alt sektörleri arasında değil, tarım ile sanayi arasında da kurulmalıdır. Dolayısıyla dengeli kalkınma sadece sanayi ile sınırlanmamalı, tarım ve aynı zamanda ülkenin değişik bölgeleri arasında da oluşturulmalıdır.

Yukarıda ana hatlarıyla açıkladığımız dengeli kalkınma görüşü, bu tip bir kalkınmayı öngören iktisatçılar arasında aynı ölçüde paylaşılmamaktadır. Aşağıda da örneklendirildiği gibi aralarında bir takım farklılıklar bulunmaktadır.

Söz konusu iktisatçılardan ilki, **P. N. Rosenstein-Rodan**'dır. R. Rodan çalışmasını, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, geri kalmış bölgeler olan Doğu Avrupa devletleri üzerine yapmıştır. Ona göre söz konusu devletlerin kalkınmalarına engel olan sorunlar şunlardır (Rosenstein-Rodan, 1966: 51); bölgede milli gelir düzeyi düşük olduğu için talep yönünden darlık bulunmaktadır; bölge, nüfus ve alan olarak geniş olmakla birlikte arz (üretim) yönüyle de dardır; sermaye miktarı oldukça düşüktür.

Ona göre, söz konusu sorunları olan bölgenin kalkınabilmesinin iki yolu bulunmaktadır. Birinci yol, emek fazlasının olduğu geri kalmış bölgeden, sermaye fazlasının olduğu gelişmiş bölgeye emek göçüyle bölgenin kalkınmasıdır. İkinci yol ise, sermayenin geri kalmış bölgeye gelmesidir. R. Rodan bu yola sanayileşme ismini vermektedir. Birinci yol, bir takım toplumsal dengesizliklere neden olacağı için kolay uygulanabilecek bir çözüm değildir (Rosenstein-Rodan, 1966: 50-51). Bu nedenle R. Rodan ikinci yolun kullanılmasını daha uygun bulmaktadır.

Rodan, sanayileşme yöntemi açısından dış özel sermayenin dolaylı ve dolaysız yatırımlarının kullanımının daha avantajlı olduğunu açıkladıktan sonra, bölgeye gelecek sermayenin nasıl kullanılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ona göre, yabancı sermaye kendi özel karını artırma çabası içerisinde olacağı için bütün bir bölgenin sanayileşmesi görevini yerine getiremeyecektir. Çünkü özel sermaye küçük ünitelerle uğraşmakta ve dışsal ekonomilerin faydalarından yararlanmamaktadır. Bu nedenle geri kalmış bölgelerde sanayileşmenin başarıyla gerçekleştirilebilmesi için varolandan farklı kurumsal bir çatı gereklidir. Bu durumda bütün bir endüstri tek dev bir firma veya tröst olarak ele alınmalı ve tüm faaliyetler planlanmalıdır.

Rodan'a göre planlanmış büyük ölçek sanayileşme lehindeki en önemli neden, farklı sanayilerin birbirini tamamlamaları hususudur. Teori burada, dışsal ekonomileri analize sokmaktadır. Rodan, hem dışsal ekonomileri hem de endüstriler arası tamamlanmayı talep yönüyle düşünmektedir.

Geri kalmış toplumların kalkınabilmeleri için dengeli kalkınmayı öngören iktisatçılardan bir diğeri **R. Nurkse**'dir. R. Nurkse, bir ekonominin geri kalmışlığını onun düşük gelir, düşük tasarruf, düşük yatırım ve tekrar düşük gelir seviyesine bağlayarak, bu ülkenin bir kısır döngü içinde denge oluşturduğunu ileri

sürmektedir. Ona göre, bir ülke fakir olduğu için fakirdir (Nurkse, 1966: 61). Fakir bir ülkenin ise kalkınma açısından önemli problemleri bulunmaktadır. Her şeyden önce bu ülkelerde piyasa koşulları geçerli olmadığı gibi pazarlarda dardır. Talep düzeyi düşüktür ve yatırım kaynaklarıyla birlikte yatırımları teşvik edecek faktörler de zayıftır.

Nurkse'a göre geri kalmış bir ekonominin yaşadığı bu durumdan çıkış için farklı endüstrilere aynı dönemde yatırım yapmak gereklidir. Farklı endüstrilere aynı anda yatırım yapılması sonucunda piyasa bütünüyle genişleyeceğinden kısır döngüden kurtulmak mümkün olacaktır. Diğer dengeli kalkınma teorisyenleri için olduğu kadar, Nurkse için de geri kalmış bir ekonominin gelişebilmesinin önemli bir aracı plandır. Zira ancak planlama sayesinde birkaç sanayi dalında birbirini tamamlar ve destekler nitelikte yatırımlar gerçekleştirilebilir. Nurkse bu durumu, cephedeki hücumla benzetmektedir (Nurkse, 1966: 62-63).

Dengeli kalkınma teorisyenlerinden birisi de **H. Chenery**'dir. Chenery, işe geri kalmış ekonomilerde kaynak dağılımı ile piyasa arasındaki bağı zayıf olduğunu, dolayısıyla kaynak gelir ilişkisinin istenen yönde oluşmadığını vurgulamakla başlamaktadır. Ona göre bu durum söz konusu ekonomilerde dengesizlik yaratmaktadır. Bundan başka piyasa dengesini güçleştiren iki faktör daha bulunmaktadır. Bunlar (Chenery, t.y.: 450-451); tam istihdam seviyesinin altında, dış alım-satımın sınırlı olduğu bir ortamda, üretim faktörlerindeki yapısal dengesizliklerle birlikte üretici sektörlerin birbirinden etkilenebilirliğinden kaynaklanan dengesizliklerdir.

Piyasa dengesizliklerinin olduğu bir ortamda, üretim faktörlerinin piyasa fiyatları, sosyal maliyetleri yansıtmamaktadır. Sosyal maliyetleri yansıtmayan bu fiyatlara göre kar maksimizasyonunu gerçekleştiren müteşebbisin sağladığı özel kar ile sosyal karlılık arasında farklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklar ne kadar büyükse, optimal kaynak dağılımından o kadar uzaklaşmış olunur. Bu nedenle planlama yoluyla piyasaya müdahale etmek gereklidir (Chenery, t.y.: 468-470).

Dengeli kalkınma başlığı altında örneklendirmeye çalıştığımız yukarıdaki iktisatçılar dışında başka iktisatçılar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi J. M. Fleming'tir. Fleming, teorinin daha ayrıntılı incelemeleri üzerinde durmakta ve diğer teorilere ek olarak "dikey tamamlamalar" üzerine vurgu yapmaktadır (Fleming, 1966: 75-97). Bir diğer teorisyen ise H. Leibenstein'dir. Leibenstein çalışmalarında, daha çok geri kalmış ekonomilerde piyasa etkinliğini araştırmakta ve etkin olmayan bir piyasanın kalkınma açısından sonuçlarını tartışmaktadır. Diğer bir önemli iktisatçı ise A. Lewis'tir. Lewis, kalkınma süreci sırasında farklı sektörler arasında doğması muhtemel darboğazlarla, kapasite fazlalıklarının yol açabileceği olumsuzlukları engellemek üzere farklı sektörlerin dengeli büyümesine ağırlık vermektedir (Lewis, 1966: 89-129). Kapasite fazlalıklarından ve dolayısıyla israflardan kaçınabilmek için dengeli büyüme görüşünü savunmaktadır.

3.2. Dengesiz Kalkınmaya Yönelik Teoriler

Dengesiz kalkınma teorilerinin, “piyasada ortaya çıkan dengesizlik durumunun ekonomik ilerlemeyi durduracağı” şeklindeki dengeli kalkınma teorilerine ait iddianın doğru olmadığı görüşü üzerine yoğunlaştıklarını söylemek mümkündür. Dengesiz kalkınma teorisyenlerine göre belli şartlar içinde dengesizlik, ilerlemeyi bozmaktan çok canlandırır, teşvik eder ve sektörlerde sıçramalara yol açarak ekonomiyi dinamik bir sürecin içine sokar. Onlara göre şartların oluşması durumunda dengesizlik, hızlı kalkınmanın bir engeli değil, bir gerekliliğidir. Aksine denge üzerine fazla ısrar etme, durgunluk yaratarak dar boğazlara neden olabilir (Streeten, 1966: 171-172). Dar boğazlar ise bazı şartlarda üretimi geciktirmekle kalmaz, bundan başka, birbirini tamamlayan faaliyetlerin gerilemesi ve yavaşlaması sonucunu yaratır.

Dengesiz kalkınma teorilerinin söz konusu düşüncelerinin temelinde yatan neden, geri kalmış ekonomilerde sermayenin kıt oluşudur. Onlara göre, kıt olan sermayenin eşit dağılımı düşük ölçekli işletme tiplerinin ortaya çıkmasına ve düşük verime neden olmaktadır. Bunu önleyebilmek için yatırımlar, ekonomide kalkınmayı gerçekleştirecek sürükleyici sektörlerle kaydırılmalıdır. Fakat her sektör sürükleyici özelliğe sahip değildir. Bu sektörleri tespit edebilmek için ekonomide sektörlerin ileri ve geri bağlantı katsayılarına bakılmalıdır. Toplam bağlantı katsayısı en yüksek olan sektörlerle öncelik verilmelidir. Burada ileri ve geri bağlantı katsayılarından kastedilen husus, bir sektörde meydana gelen üretim artışının diğer sektör üretimi ve toplam üretim artışı üzerindeki etkisidir.

Dengesiz kalkınma teorisi en verimli sektörü bu şekilde tespit ederek ölçek ekonomisinden maksimum yararlanma yollarını açarken; diğer yandan da ekonominin geri kalanını değişken bir dışsal ekonomiler yelpazesinden yararlandırmayı amaçlamaktadır.

Dengesiz kalkınma teorileri, dengeli kalkınma teorilerinin iddia ettikleri gibi, geri kalmış ülkelerde piyasa ve fiyat mekanizmasının üretim faktörlerinin optimum dağılımını gerçekleştiremediği görüşüne de katılmazlar. Aksine piyasa ve fiyat mekanizmasının kaynakları daha karlı alanlara yönlendirecek kadar etkin bir işleyişe sahip olduğunu kabul ederler. Fakat piyasaların işleyişinin sadece fiyatlara bırakılmasını da doğru bulmazlar. Bu nedenle planlamadan faydalanılması gerektiğini savunurlar.

Dengeli kalkınma teorilerinde olduğu gibi dengesiz kalkınma teorilerinde de bir homojenlik bulunmamaktadır. Piyasaların etkinliği, fiyat mekanizmasının optimum kaynak dağılımı üzerindeki rolü, dışsal ekonomiler ve ölçek ekonomilerin oluşması ve tamlaşma gibi konularda görüşler farklılaşmaktadır. Aşağıda bu farklılıkları dikkate alarak dengesiz kalkınma teorileri içerisinde değerlendirilebilecek görüşlere yer verilecektir.

Dengesiz kalkınma teorisinin öncüsü **A. O. Hirschman**'dir. Hirschman'a göre geri kalmış ekonomiler, dengeli kalkınma teorisyenlerinin öngördükleri gibi, bütün sektörlerde eş anlı bir kalkınma hamlesini gerçekleştirecek ne sermaye miktarına ve ne de arz ve talep yönüyle piyasa genişliğine sahiplerdir (Hirschman, 1959: 50-62). Halbuki bu ekonomiler içerisinde öyle sektörler vardır ki, bu sektörlerle dengesiz bir biçimde de olsa ağırlık verilmesi sektörler arası ilişkilerden dolayı ekonomide bir sıçrama, bir büyük artış gerçekleştirebilir. Dolayısıyla Hirschman, sektörler arası ilişkilerde eş zamanlı bir tamamlanmayı gerekli görmemektedir. Hatta bazı sektörlerde fazla kapasite yaratılarak gelişmenin hızlandırılmasının daha olası olacağı düşünülmektedir.

Bir diğer dengesiz kalkınma teorisyeni **Paul Streeten**'dir. Streeten'nin dengesiz kalkınma teorisinin özü; belli şartlar içinde dengesizliğin ilerlemeyi bozmaktan çok canlandıracağı ve teşvik edeceği, hızlı büyümenin bir engeli olabileceğinden çok bir şartı olabileceği ve denge üzerine fazla ısrar etme ve önem vermenin, durgunluğu önlemekten çok ona neden olabileceği şeklinde özetlenebilir.

Streeten, yukarıdaki temel görüş çerçevesinde önce tüketim sonrada üretim bakımından dengesiz kalkınma durumunu ve bu durumun ekonomik kalkınmaya etkisini açıklamaktadır. Her iki dengesizlik halini de kendi içerisinde ayrı ayrı, statik ve dinamik etken olarak iki kısma ayırmaktadır. Statik etken, belirli ihtiyaçlar ve teknoloji karşısında bölünmezliğin durumu ile ilgili ve bunu ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Dinamik etken ise, yeni ihtiyaçların doğmasını karşılayacak uyarıcı kuvvetlerle ve yeni faaliyet ve teknolojik yeniliklere yönlendirecek neden ve faktörlerle ilgili ve bunları ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır (Streeten, 1966: 174).

Streeten tarafından, yeniliklerin veya tamamlayıcı özellik taşıyan endüstrilerin kalkınmayı hızlandıracağı gösterilmekle birlikte, farklı alternatif yatırım alanlarının olduğu bir ekonomide hangi sektörlerle öncelik verilmesi gerektiği hala açık değildir. Streeten, böyle bir durumda birkaç kriter belirlemiş ve aşağıdaki alternatiflerden birisinin seçilmesi halinde kendini besleyen bir kalkınma sürecine girilebileceğini iddia etmiştir (Streeten, 1966: 185): Bir kısım sektör ilerlerken, dengenin baskısına en kuvvetlice yanıt verme ihtimali fazla olan sektörler; Dar boğazlar yaratırken, diğer dar boğazların aşılmasını sağlayanlar. (Demiryollarının döşenmesi, enerji ve hammaddelerdeki gelişmelerin yarattığı etkiler gibi); Endüstri, tarım ve tüketiciler için hizmet ve mal sağlarken vasıtalı ve vasıtasız olarak bunlarla ilgili diğer sahalarda da kalkınmanın gerçekleşmesini teşvik eden; veya hizmet ortaya çıkarırken diğer kollarında yatırımlar gerektiren motorlu taşıtlar gibi yatırımlar öncelikle tercih edilmelidir.

Streeten'in dengesiz kalkınma teorisinde yönlendirici olan faktör ise piyasalardır. Dolayısıyla piyasaların yol göstericiliği altında yeni yatırımlara girişilmesi önerilmektedir. Ona göre, dengeli kalkınmanın gerektirdiği planlama ve

piyasaları kontrol etme faaliyetleri, ekonomiyi bir kalıp içine sokmakta ve muhtemel olan denge dışı gelişmeleri önlemektedir.

Dengesiz kalkınma teorilerine, Hirschman ve Streeten dışında Scitovsky'yi de eklemek mümkündür. Scitovsky, dışsal ekonomilerden hareketle yatırımlar arasındaki ilişkileri öne çıkarmakta ve geri kalmış ekonomiler için çözüm önerileri sunmaktadır (Scitovsky, 1966: 98-100). Diğer bir dengesiz kalkınma teorisi, öncüsünün F. Perroux'un olduğu "kalkınma kutupları" teorisidir (Perroux, 1958; Aktaran: Freyssinet, 1985: 294). Perroux, kalkınmanın ülkenin her yerinde aynı anda başlamasının mümkün olamayacağını; pazarın büyüklüğü, altyapının durumu, hammaddeye yakınlık, yan sanayi, işgücü ve sosyal üst yapı gibi nedenlerden dolayı bazı bölgelerin kalkınmada öncelik kazanacağını ve kalkınma kutuplarının oluşacağını belirtmektedir.

3.4. Diğer Ekonomistik Kalkınma Teorileri

Kalkınma teorilerini sadece dengeli ve dengesiz kalkınma şeklinde iki gurup altında toplamak ve değerlendirmek doğru değildir. Çünkü söz konusu teorilerden yöntem ve çözüm bakımından ayrılan teoriler bulunmaktadır. Bunların en önemlileri: serbest piyasa koşullarının mutlak geçerli olmasını ve ancak bu şekilde optimum kaynak dağılımının gerçekleşebileceğini savunan Neo-Liberal Teoriler; iç piyasalardaki dengesizlikten çok dış ticaret ilişkilerinin dengesizliğine dikkat çeken Bağımlılık Teorileri ve son olarak ekonomik kalkınmayı tarihsel bir süreç içerisinde oluşan bir olgu olarak değerlendiren Aşamalı/Doğrusal Kalkınma Teorileridir. Aşağıda bu teorilere değinilecektir.

3.4.1. Doğrusal/Aşamalı Kalkınma Teorileri

Doğrusal/aşamalı kalkınma teorilerine göre azgelişmiş ülkeler, gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinin kapitalizm öncesi siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik yapılarına benzer geleneksel toplumlardır. Bu teoriler, "doğal düzen" anlayışından çıkarılan ve toplumların siyasal, ekonomik ve toplumsal yapılarının temelde benzer olduklarından hareketle, azgelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülkelerin ilerleme çizgilerini izleyerek kalkınabileceklerini iddia etmektedirler (Larrain, 1995: 33). Dolayısıyla Doğrusal/Aşamalı Kalkınma Teorilerinde *her toplumun doğrusal bir gelişme çizgisi izleyeceği öngörülmekte, azgelişmişlik gelişmeye giden yolda geçici bir aşama olarak değerlendirilmektedir*. Bu temel varsayım, sadece belirli bir kalkınma yolunu öngörmekle kalmamakta, alternatif bir yolun varolma ihtimalini de dışlamaktadır. Örneğin W. W. Rostow'a göre *komünizm bir geçiş devresi hastalığıdır* (Rostow, 1980: 18).

Rostow'un *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri* adlı çalışması doğrusal/aşamalı kalkınma modellerinin en önemlisidir. Rostow bu çalışmasında yaptığı çözümlemede her toplumun tarihsel olarak; geleneksel toplum, hazırlık aşamasındaki toplum, kalkış aşamasındaki toplum, iktisadi olgunlaşma yolundaki

toplum ve kitle tüketimi çağındaki toplum aşamalarından geçerek kalkınmasını tamamlayacağını ileri sürmektedir (Rostow, 1966: 45).

3.4.2. Neo-Liberal Yaklaşımlar

Neo-Liberal yaklaşımlar, 1970'li yıllarda yoğun bir şekilde yaşanan dünya ekonomi krizinin ürünüdürler. 1980'li yılların başında ise yükselişe geçtiler. Yükselişlerinin ilk nedeni, Keynezyen yaklaşımların dünya ekonomi bunalımına çözüm üretmede yetersiz kalmasıydı (Altvater, 1984: 43). İkinci olarak, makro-ekonomi teorisindeki son gelişmeler ve Güneydoğu Asya'da yeni parlayan ülkelerin elde ettikleri başarılarıdır (Sağlam, 1994: 5). Bu başarılar, Neo-Liberal yaklaşımların temelini oluşturan serbest piyasanın zaferi olarak değerlendirilmekteydi.

Neo-liberal yaklaşımın merkezi iddiası *azgelişmişliğin, Üçüncü Dünya yönetimlerinin aşırı devlet müdahalesi ve hatalı fiyat politikalarının yarattığı kötü kaynak dağılımından ortaya çıktığıdır*. Zira bu akımın savunucuları arasında yer alan iktisatçılar, (P. Bauer, D. Lal, I. Little, H. Johnson, B. Balassa, J. Simon, J. Bhagwati, A. Krueger) *hatalı fiyat politikalarının ve aşırı devlet müdahalesinin ekonomik büyümeyi yavaşlattığı iddiasındadırlar*.

Neo-Liberal Yaklaşım, ekonomide optimal kaynak dağılımını ancak serbest piyasanın sağlayabileceğini iddia etmektedir. Çünkü devlet, verimsiz harcamalar yapan müsrif bir kurumdur. M. Friedman'a göre devletçe ekonomide alınan önlemler, gelişmeye yardımcı değil, engelleyici olmaktadır. Onun için *görünmez elin gelişmedeki gücü, görünen elin (devlet) gerilemedeki gücünden daha üstündür* (Friedman, 1988: 322).

Yukarıda anlatılan kalkınma anlayışına yönelik Neo-Liberal Model, teoride; Serbest Piyasa Yaklaşımı, Kamu Tercihi (veya Yeni Politik İktisat) Yaklaşımı ve Piyasaya Yönelik (Market Friendly) Yaklaşım olmak üzere üç yaklaşıma ayrılmıştır (Todaro, 1997: 87-95).

3.4.3. Bağımlılık Teorileri

Uluslararası Bağımlılık Teorileri, 1960'lı yılların ortalarında özellikle Üçüncü Dünya entelektüelleri arasında artan bir destek kazanmıştır. Bu teoriler, Üçüncü Dünya ülkelerini kurumsal, politik ve ekonomik rijitliklerin bir yansıması olarak değerlendirerek bu ülkelerin, zengin ülkelerle olan bağımlılık ve baskı ilişkisi dahilinde meydana geldiğini kabul etmektedirler.

Bu genel yaklaşım içerisinde üç ana düşünce akımı vardır. Bunlardan ilki, Marksist düşüncenin dolaylı bir yansıması olan *Neo-Sömürgeci Bağımlılık Okulu*'dür. Bu okul mensupları Üçüncü Dünya geri kalmışlığının varlığını ve devamını, zengin-fakir ülke ilişkilerine dayalı hayli eşitsiz uluslararası kapitalist sistemin tarihsel evrimine atfetmektedirler. Bağımlılık teorisi içerisinde bulunan ikinci model, Üçüncü Dünyanın geri kalmışlığını, gelişmiş ülke yardım

birimlerinin ve çokuluslu örgütlerin bilgisiz uzmanlarının verdiği hatalı ve uygunsuz tavsiyelerine bağlayan *Yanlış Paradigma Modeli*'dir. Söz konusu modellerden sonuncusu ise, kalkınma ekonomisinde genişçe tartışılan *Düalist Kalkınma Tezi*'dir. Bu tez, zengin ve fakir ülkelerle zengin ve fakir insanlar arasında çeşitli seviyelerde artan farklılıkların varlığını ve devamlılığını ifade etmektedir. Bu iktisatçılara göre merkez ülkelerin çevre ülkelere egemenliği, bu ülkelerde aşırı düzeyde bir çarpıtma, biçimsizleştirme ve eklemsizleştirme meydana getirmektedir. Kapitalizmin çevreye yayılması, çevre ekonomilerin iç bütünlüğünü bozmakta ve gelişmenin yolunu tıkamaktadır. Çevre ekonomisi merkezden uyarılan, biçimlendirilen bir yapıya sahiptir; dolayısıyla çevrenin merkeze entegrasyonu merkez kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda olmaktadır. Bunun sonucunda ekonomik yapı, yabancı sermayenin faaliyet gösterdiği ihracat sektörü lehine biçimsizleşmektedir (Amin, 1991: 180). Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, bağımlılık okulu mensuplarının en önemli ortak noktaları, geri kalmışlığın nedenlerini geri kalmış ülkeler dışında kabul ediyor olmalarıdır (Brien, 1992: 34).

Buraya kadar, herhangi bir eleştiride bulunmadan kalkınma teorilerinin geri kalmışlık sorununa nasıl baktıklarını, neleri öncelediklerini, sınırlamalarının ve çözüm önerilerinin neler olduğunu inceledik. Fakat bu çalışmadaki amacımız, esas olarak geri kalmış ülkelerin sorunlarını bir bütünlük içerisinde analiz etmek ve çözüm önerilerini de bu bütünlüğü koruyarak yapmaktır. Ekonomistik yaklaşımların değerlendirmelerine bir de bu şekilde bakmak ve ne ölçüde kapsayıcı olduklarını değerlendirmek, çalışmanın asıl amacını oluşturmaktadır.

4. Ekonomistik Yaklaşımların Eleştirisi

Ekonomik kalkınmanın toplumsal bir olgu olma özelliğini, geri kalmış toplumların yapısal farklılıklarını ve yaşamış oldukları sorunları dikkate alarak, ekonomistik yaklaşımı esas alan kalkınma teorilerini üç yönden eleştirmek mümkündür:

i. Ekonomistik yaklaşımlarda toplumsal yapının bütünlüğü göz önüne alınmadan, çoğunlukla ekonomik faktörlerin kalkınma üzerindeki etkisi tartışılmaktadır. Halbuki kalkınma, toplumsal bir olgudur ve toplumsal yapının içerisinde değerlendirilmelidir. "Toplumsal yapı", sosyo-kültürel, siyasal, psikolojik ve ekonomik bütünü içine almaktadır. Başka bir ifadeyle toplumsal yapı; ekonomi, siyaset, kültür, eğitim ve aile gibi temel kurumların ve grupların bir kompleksidir (Bottomore, 1977: 121-122). Dolayısıyla ekonomi, bu yapı içerisinde yer alan ve diğer faktörlerden etkilenen faktörlerden sadece bir tanesidir. Faktörler arasında tamamlayıcılık, gerekircilik ve iççelik söz konusudur.

Bilindiği gibi kalkınma iktisadının ortaya çıkışından itibaren en önemli kabulü, müdahaleci-müdahalesiz, planlı-plansız veya dengeli-dengesiz ekonomik kalkınma stratejilerinden herhangi birisinin, toplumun sosyal kalkınma stratejisine

dönüşmesi ve kalkınma trendinin genel bir özelliği olarak kabul edilmesi fikriydi (Shuwei, 1988: 7). Her bir kalkınma stratejisinin kalkış noktası ise ya ekonomik kaynakların yetersizliği, ya piyasaların aksaklığı veya her ikisinin aynı anda olmasıydı. Söz konusu teorilerde sosyal değerler, siyasal ve toplumsal düzen fonksiyona dahil edilmemekte ve bu nedenle de kalkınmaya yönelik statik yaklaşımlar geliştirilmekteydi.

Yukarıdaki yaklaşımların, kalkınma olgusunun içerisinde barındırdığı sorunlar dikkate alındığında yetersiz oldukları görülmektedir. İster kaynakların oluşumu, ister kullanımı, isterse dağılımı aşamasında olsun, ekonomi dışındaki faktörlerin de kalkınma sürecine doğrudan etkisi bulunmaktadır. Zira sermaye ve teknoloji gibi ekonomik faktörlerin, diğer faktörlerin desteği olmaksızın kalkınma olgusunu ortaya çıkarması güçtür. Bu destek Japonya'nın, İngiltere'nin ve Almanya'nın sanayileşme süreçlerinde gözlemlenmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz.; Fukuyama, 1998). Diğer yandan geri kalmışlık sorununu yaratan tek etken ekonomik kaynak yetersizliği veya kaynakların kullanımındaki etkinsizlik de değildir. Aksine kalkınma olgusunun ortaya çıkmasına etki eden ekonomi dışı faktörlerin, aynı zamanda engellenmesinde de etkisinin olması muhtemeldir. Bu gerçek, söz konusu faktörlerin de analize dahil edilmesini zorunlu kılmaktadır. Çünkü kalkınma gibi toplumsal bir olgunun çözümlenmesinde ekonomi gibi tek bir faktörün incelemesini konu alan çalışmaların sonuca ulaşabileceği sınırlamalar vardır ve bu sınırlamaların ancak diğer faktörlerin incelenmesiyle desteklendiği zaman üstesinden gelinebilir.

ii. Ekonomistik yaklaşımlarda dikkati çeken diğer bir eksiklik ise, sosyo-kültürel değerlerin ekonomik kalkınmada sınırlayıcı etkileri ile itici güçlerinin gözardı edilmesidir. Sosyo-kültürel değerlerin ekonomik kalkınmada dikkate alınmasının önemini vurgulamak, basit bir şekilde eski kaynaklara geri dönüş (gelenekçilik) sorunu olarak algılanmamalıdır. Bundan ziyade geçmişe başvurmak ve oradan yardım almak şeklinde düşünülmemelidir. Kalkınmayı, sosyo-kültürel değer ve kurumların çağdaş işlevlere uyarlanma süreci olarak düşünmekte yarar vardır (Black, 1986: 38). Bu şekilde her bir toplum kendi ulusal kimliğini öne çıkararak yaşamın anlamı ve önemini kalkınma olgusuyla birleştirip güçlü bir gelişme bilinci yaratabilecektir. Bu yönüyle kültür, kalkınmanın nedenini ve amacını oluşturur. Çünkü her bir insanın iyi bir yaşam için ne yapması gerektiğine karar verirken esas aldığı şey kendi kültürüdür.

Kültür, bir toplumu hareket geçiren ve yönlendiren önemli etkenlerden birisidir. Yaratmış olduğu kendine güven duygusu, işbirliği ahlakı, görev bilinci, çalışma ahlakı ve güçlü bir ilerleme bilinci, kalkınma olgusunun en önemli dinamikleridir. Bu unsurların her birisi kalkınma kültürünün birer ögesidir. Kalkınma kültürü ise o ülkenin sınırları içerisinde oluşur. Mesela Türkiye için kalkınma kültürünün özünü milliyetçilik ve halkçılık gibi temel değerler oluşturur. Bu değerlerin her biri, toplumun kendine güveninin, özverisinin, çalışma bilincinin,

işbirliğinin ve görev ahlakının kaynağıdır. Japonya için bu değerler, patriotizm, kolektivizm, uyumlu rasyonalizm, Şintoizm, Konfüçyüanizm ve Zen Budizm'den oluşan Japon inanç sistemidir. İngiltere için ise bu değerlerin rasyonalizm, ferdiyetçilik, pragmatizm ve Protestan ahlakı olduğu söylenebilir.

iii. Ekonomistik yaklaşımların eleştiri konusu olabilecek diğer bir özelliği, geri kalmış ülkelerin farklılıklarını analizlerine dahil etmemeleridir. Yaklaşımlarda gelişmiş ve geri kalmış ülke sınıflandırmaları genellikle ekonomik göstergeler ele alınarak yapılmaktadır. Daha önceki kesimlerde de açıklandığı gibi ayrımlar sadece iki gurup arasındadır. Halbuki geri kalmış ekonomiler arasında da hem ekonomik göstergeler bakımından hem de diğer göstergeler bakımından farklılıklar bulunmaktadır.

Ekonomistik yaklaşımların söz konusu sınıflandırmaları, yapmış oldukları aşırı genellemelere dayanmaktadır. Aşırı genellemeler, farklı ülkelerin geri kalmışlık sorununu aynı nedenlere bağlama sonucunu doğurmaktadır. Diğer yandan ekonomi, siyaset ve toplumsal tarih çalışmaları, bir toplumun gelişme ve/veya geri kalmışlık sürecinin çoğunlukla bir diğerine benzemediğini göstermektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz.; Weiss and Hobson, 1999). Toplumlar, hem maddi gerekçeler hem de sosyo-kültürel gerekçeler nedeniyle farklı oluşum, gelişim ve değişim süreçleri yaşamışlardır. Bu yargı, gelişmiş ülkeler için ne kadar doğruysa geri kalmış ülkeler için de o kadar doğrudur. Başka bir ifadeyle, İngiltere'nin gelişme süreci, Almanya, Japonya veya Rusya'nın gelişme sürecinden ne kadar farklıysa, Türkiye ve Hindistan'nın gelişme ve/veya geri kalmışlık süreçleri de birbirinden o kadar farklıdır. Çünkü bu ülkelerin her biri farklı tarihsel süreçleri yaşamışlardır. Geçmişten devrıldıkları fiziksel ve kültürel miras aynı değildir. Hatta sahip oldukları coğrafi özellikler bile farklı gelişim süreçlerini yaşamaları için bir nedendir. Adelman ve Morris, yukarıdaki farklılıkları gözönüne alarak değişik ülkelerde yapmış oldukları incelemelerde, ekonomik kalkınma için evrensel olarak önerilebilecek bir yolun bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır (Morris and Adelman, 1967; aktaran; Ingham, 1995: 1805).

Ekonomistik yaklaşımların yukarıda anlatılan genellemeleri yapmaları nedeniyle politik, kültürel ve ekonomik düzeylerde ortaya çıkan olumsuzluklar karşısında beklenilenden çok daha az performansa sahip oldukları, ayrıca bazı durumlarda dikkatleri sorunların gerçek nedenlerinden ve hatta sorunun kendisinden başka tarafa çektikleri için artırdıkları söylenebilir. Bu nedenle Simon Kuznets'in, modern iktisadi büyümenin mekanizmasının ve çekici güçlerinin anlaşılabilmesi için, bu tip büyümeyi diğer türlerden ayırmanın ve kendi içinde incelemenin zorunluluğunu (Kuznets, 1966: 73) vurguladığı gibi, az gelişmiş ülkelerin herbirinin kendi bütünlüğü içerisinde ele alınıp kalkınma probleminin incelenmesi de zorunludur. Zira geri kalmış bir ülkenin kalkınma sorununa ilişkin varsayımlarda bulunmak ve çözüm önermek, ancak söz konusu ülkelerde geçerli olan toplumsal ve ekonomik yapıların, ilişkilerin ve değerlerin kavranmasına

bağlıdır. Başka bir ifadeyle gelişmemiş ülkelerin problemlerinin çözülebilmesi için genellemeler yapmak yerine, o toplumların içindeki güçleri tanımak ve geri kalmışlık sorunlarını o ülkenin kendi içinden değerlendirmelerle yapmak gerekmektedir (Singer, Sayı 262/3: 5). Kalkınma iktisatçılarının ise gerek model oluştururken yaptıkları varsayımlar, gerekse sordukları temel sorular ve buradan hareketle geliştirdikleri politika önerileri sahip oldukları ekonomik önkabullerle sınırlıdır.

O halde kalkınmanın politik, kültürel, psikolojik ve ekonomik faktörlerden etkilenen bir olgu olma özelliğiyle birlikte geri kalmış toplumların yapısal farklılıklarını ve sorunlarını dikkate alarak, kalkınma olgusunu konu alan yaklaşımların aşağıdaki üç özelliğe sahip olması gerektiği söylenebilir:

- Kalkınma incelemesi bütüncül/holistik olmalıdır. Holistik yaklaşım ise, kalkınma olgusunun toplumsal yapı içerisinde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

- Holistik yaklaşımın bir sonucu olarak, kalkınmanın ekonomik faktörler dışındaki itici ve engelleyici faktörleri de araştırmaya dahil edilmelidir.

- Geri kalmış ülkeler tek bir sınıf içerisinde değil, her bir ülke kendi özgün yapısı içerisinde değerlendirilmeli; söz konusu toplumların kalkınamama nedenlerine dair araştırmalar, onların farklılıkları göz önüne alınarak yapılmalıdır.

Bu eleştiri ve değerlendirmelerin mantıksal/tabii sonucundan, kalkınmanın geleneksel iktisat öğretilerinin inceleme yöntemlerinden daha geniş bir perspektifle incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Doğal olarak bu şekilde bir inceleme, kalkınma sürecinde yer alan ve süreçten etkilenen politik, sosyo-kültürel, psikolojik ve ekonomik düzeylerin hesaba katılacağı bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Zira kalkınma sürecinde karşılaşılan problemlerin çözümü, geleneksel ve bağımlı kalkınma teorisyenlerinin bize önerdiği sınırlı modellerin çözüm önerilerinden çok daha karmaşık ve geniştir.

Geri kalmışlık probleminin çözümü için, her şeyden önce yeni bir kalkınma kavramının geliştirilmesi zorunlu görülmektedir. Sermaye ve teknolojiyi kalkınma için yeterli gören teknolojik determinizme karşı yeni bir kalkınma kavramı geliştirebilmek, ancak, kalkınmayı iktisadi büyümeyle sınırlamamak ve onu sadece teknolojik ve sermaye yönlü bir unsur olarak görmemekle mümkündür (Crocker, 1991: 459). Çünkü kalkınma, teknoloji ve sermayenin yanında, aynı zamanda bir toplumun üyelerinin sahip oldukları araçlarla varlıklarını devam ettirecek bir güce dönüştüren sosyal ve zihinsel ilerlemelerini, geleceğe açık olmayı, temel ihtiyaçların karşılanmasını, önemli derecede bağımsızlığı, kendine güveni, yaratıcılığı ve kültürel bir kimliği bünyesinde barındırmalıdır.

Bu anlamdaki kalkınma olgusunun kökleri, sermaye ve teknolojinin kalkınma için gerekliliği açısından, bir yönüyle ekonomik alanın içindedir. Fakat

diğer bir yönüyle bu alanın dışında; eğitimde, örgütlenmede, disiplinde ve bunlarında ötesinde siyasal bağımsızlıkta ve ulusal bir kendine güvenme bilincinde yatmaktadır. Zira kalkınma, yabancı teknisyenlerin ya da sıradan insanlarla ilişkisini yitirmiş yerli bir seçkinler topluluğunun becerikli aşılama operasyonları ile yaratılamaz. Ancak teker teker herkesin işgücünün, zekasının, heyecanının ve azminin seferber edilerek, geniş kapsamlı bir imar hareketi olarak sürdürülürse başarı kazanılır (Schumacher, 1979: 243). Bu da ancak ve ancak nüfusun tamamının eğitimini, örgütlenmesini ve disipline sokulmasını içeren bir süreci gerekli kılmaktadır.

Yukarıdaki tanımlar, kalkınma kavramı ve kalkınma ve/veya geri kalmışlık sürecinin ekonomi gibi tek boyutlu ve tek faktörlü bir tanımlama ile açıklığa kavuşturulamayacağını göstermektedir. Bu nedenle kalkınma gibi birden çok faktörden etkilenen toplumsal bir olgunun doğru ve tutarlı bir analizinin yapılabilmesi; ekonomiyle birlikte sosyo-kültürel, politik ve psikolojik faktörleri de içinde barındıran bir yöntemle mümkün olabilir. Kalkınma araştırmaları ancak bu şekilde tek boyutluluktan ve indirgemecilikten kurtarılabilir.

5. Bütüncül Bir Kalkınma Yaklaşımı

Ekonomik kalkınma, hayatın birden fazla alanında kökleri bulunan bir olgudur. Kalkınma süreci ve onun unsurları araştırılırken kompleks bir yapıyla ve daima içiçe geçmiş olaylarla karşılaşılır. Bu nedenle sermaye ve teknoloji gibi ekonomik faktörlerin, diğer faktörlerin desteği olmaksızın kalkınma olgusunu ortaya çıkarması güç gözükmektedir. Bunun yerine, kalkınma olgusunun, iktisadın da içerisinde olduğu birden fazla faktörün birbirleriyle karşılıklı ilişki kurarak ortaya çıkması daha muhtemeldir. Çünkü önceki ve sonraki karşılıklı ilişkileri dikkate almaksızın bu yönlerin tek birisini izolasyon içerisinde veya tek yanlı nedensellik yöntemiyle incelemek genellikle hatalı ve tek yönlü sonuçlara yol açmaktadır. Gerçekten, neden ve sonuç fikri, iki ya da daha çok olay arasında hep tek yanlı bağlılığa dayanmaktadır. Oysa toplumsal olaylar arasında böyle tek yanlı değil de karşılıklı bir bağlılık vardır. Örneğin bir toplumdaki üyelerin karakteri toplumsal örgütü etkilediği gibi, toplumsal örgüt de bireyleri etkilemektedir. Onun için toplumsal olayların bilimsel incelemesinde tek yanlı bağlılık yöntemi uygulanamaz (Pareto, 1919; Aktaran: Kösemihal, 1995: 314). Aksi taktirde *simpliste* kuramlarda görülen kusurlar burada da kendini gösterir.

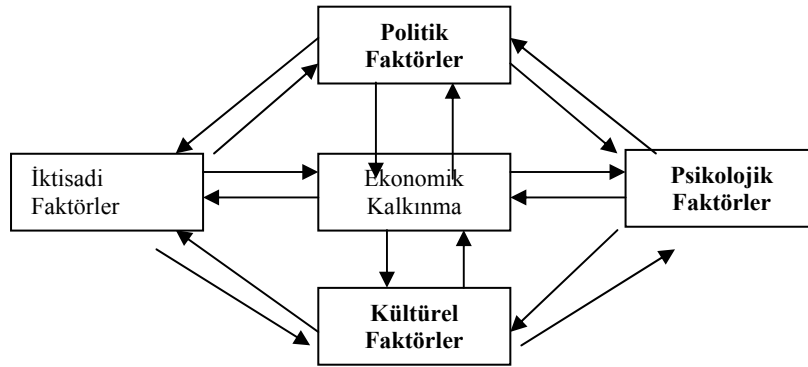
Simpliste kuramlara özgü kusur şöyle anlatılabilir: Öyle bir toplum alınmış olsun ki karakteri ve dengesi; A. coğrafya çevresi, B. ekonomik eylem, C. politik yapı, D. din, E. bilgi ve ahlak gibi birbirine karşılıklı etkide bulunan etmenlerden meydana gelsin. Bu etmenlerden her biri değişken olarak ele alınabilir. Etmenler arasındaki karşılıklı etki de toplumun dengesini ve karakterini durmaksızın değiştirir. Simpliste denen kuramcı örnek "A"yı neden sayarsa B, C, D ve E'yi birer sonuç diye göstermeye çalışır. Bir başka simpliste kuramcı da B, C, ya da D'yi neden olarak ele alabilir; o zaman diğer öğelerin birer sonuç olduklarını

göstermeye çalışır. Bunun sonucu olarak simpliste kuramlar grubuna giren, birbirine taban tabana karşıt birtakım kuramlarla karşılaşılır. Bu kuramlar toplumsal hayatı coğrafya, politika, kültür, ırk, ekonomi gibi etmenlerden yalnızca biriyle anlatmak istedikleri için tek yönlüdürler (Sorokin, 1994: 48). Simpliste kuramların kusurlarının önüne geçmek için daha önce açıklandığı gibi tek yanlı nedensellik yerine karşılıklı bağıllık yöntemini, neden ve sonuç kavramları yerine de değişken ve fonksiyon kavramlarını kullanmak gereklidir.

Genel olarak toplumsal olayları ortaya çıkaran unsurlar birbirlerine bağılıdır. Bundan ötürü bir tek neden-sonuç ilişkisi anlayışı sosyal olayların incelenmesinde yeterli olamamaktadır. Çünkü bütünü bir değişkenle belirlenmesi değil, değişkenlerin birbirleri üzerindeki karşılıklı etkisi ile toplumsal olguların değişmesi söz konusudur. Sonuç olarak, kalkınma gibi sosyal sistemin değişimini ifade eden ve sosyal sistemin değişikliğine neden olan bir olgunun da *tek nedenli ilişki* yerine, sosyal olaylar arasındaki *karşılıklı ilişki* anlayışıyla çözümlenmesi gerekir. Bu anlayış ise bütüncül bir yöntemi gerekli kılmaktadır. **Bütüncül (holistik) yöntem**; iktisadi, kültürel, politik ve psikolojik faktörlerin birlikte ele alınıp kalkınmaya olan etkilerinin karşılıklı etkileşim içerisinde konu edildiği bir araştırma metodunu içermektedir.

Ekonomik kalkınma ile toplumsal faktörler arasındaki bütüncül ilişkiyi aşağıdaki şekilde şematize etmek mümkündür.

Şekil 1: Bütüncül Bir Yaklaşımla Kalkınma İncelemesi

Ekonomik, psikolojik, sosyo-kültürel ve politik faktörlerin karşılıklı ilişkisi sonucunda kalkınma olgusunun belirlendiğinin ortaya konulmasıyla, gelişmekte olan ülkelerin birçok problemi bölünmemiş, yani problemin karşılıklı bağımlı yönleri ortak biçimde araştırılmış olacaktır. Bu inceleme yöntemi sayesinde iktisadi, politik, kültürel ve psikolojik faktörler arasında kalkınma açısından ilişki kurmanın önemi vurgulanarak, bazı değişkenler arasındaki ilişkilerin neden *karşılıklı* bir biçimde ele alınması gerektiği daha rahat anlaşılacaktır (Ruttan, 1988: 247).

Sonuç olarak, kalkınma olgusunun anlaşılabilmesi ve gerçekleştirilebilmesi için iktisadi yapı gibi tek bir kurumsal oluşumun ötesinde, birden fazla kurum birlikte ele alınmalıdır. Çünkü siyasal, ekonomik, kültürel ve bireysel faktörler arasında koparılamayacak bir ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle, yukarıdaki faktörlerin kalkınma olgusu etrafında birbirleriyle olan bağlantıları kurulmalı ve ilgili değerlerin değişimleri, bir bütünlük içerisinde tanımlanmalıdır.

Kaynakça

- Acar Yalçın, (1998), *Büyüme Teorileri*, Vipaş Yayınları, 3. Baskı, Bursa.
- Adelman Irma and Morris C. T., (1967), *Society Politics an Economic Development: A Quantitative Approach*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Altvater Elmar, (1984), “Neo-Liberal Karşı Devrimin Hiç de Gizli Olmayan Çekiciliği”, Çev: N. Satlıgan, *İktisat Dergisi*, Sayı: 241.
- Amin Samir, (1991), *Eşitsiz Gelişme*, Çev: A. Kotil, Arba Yayınları, İstanbul.
- Başkaya Fikret, (1991), *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Bernstein Henry, (1992), “Gelişme Toplumbilimine Karşı Az gelişmişlik Toplumbilimi mi?”, Çev: M. Ersoy, *Emperyalizm Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, Der: M. Ersoy, V Yayınları.
- Black C. E., (1986), *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Bottomore T. B., (1977), *Toplum Bilim*, Çev: Ü. Oskay, Doğan Yayınevi, Ankara.
- Brien Philip J. O., (1992), “Latin Amerikan Bağımlılık Kuramlarına Bir Eleştiri”, Çev. ve Der: M. Ersoy, *Emperyalizm Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, Verso Yayınları, Ankara.
- Chenery Hollis B., (t.y.), “The Role of Industrialization in Development Programmes”, *The Economics of Underdevelopment*, Ed: A. N. Agarwala and S. P. Sing, Oxford University Press, New York.
- Clark C., (1986), *The Condition of Economic Progress*, London. Aktaran: Vural Savaş, *Kalkınma Ekonomisi*, 4. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- Crocker David A., “Toward Development Ethics”, *World Development*, Vol: 19, No: 5, 1991.
- Ersoy Melih, (1984), “Çevre Toplumsal Formasyonlarında Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller”, *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.

- Fleming J. M., (1966), “Dıştan İstifadeler ve Dengeli Büyüme”, *İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazıları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Freyssinet Jacques, (1985), *Az gelişmişlik İktisadi*, Çevirenler: M. Ali Kılıçbay-Tezer Öçal, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Friedman Milton, (1988), *Kapitalizm ve Özgürlük*, Çev: Doğan Erberk ve Nilgün Himmetoğlu, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Fukuyama F., (1998), *Güven*, Çev: Ahmet Buğdaycı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Hirschman A.O., (1959), *The Strategy of Economic Development*, New Haven.
- Kuznets Simon, (1966), “Kalkış Üzerine Notlar”, *İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları*, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Ankara.
- Larrain Jorge, (1995), *İdeoloji, Kültür ve Kimlik*, Çev: N. Nur Domaniç, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Lewis W. A., (1966), “Sınırsız Emek Arzı İle İktisadi Kalkınma”, Çev: Metin Berk, *İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları*, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Manisalı Erol, (1971), *Dışsal Ekonomiler ve İktisadi Gelişme*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Manisalı Erol, (1982), *Gelişme Ekonomisi*, 3.b., Ar Yayın Dağıtım, İstanbul, 1982.
- Nurkse R., (1966), “Az gelişmiş Ekonomilerde Büyüme”, Çev: Tunca Toskay, *İktisadi Büyüme ve Gelişme: Seçme Yazılar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 1193, İstanbul.
- Pareto V., *Traite-de Sociologie Generale*, 1917-1919. Aktaran: N. Şazi Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi*, 5. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Perroux F., (1958), *La Coexistence Pacifique*, Paris.
- Polanyi Karl, (1994), “Ekonomistik Yanılgı”, Çev: M. Özel, *İktisat Risaleleri*, Der: M. Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Reynolds Llyod G., (1996), “Tarihsel Perspektiften Ekonomik Kalkınma”, Çev: S. Öztürk, *Kalkınma İktisadi: Yükselişi ve Gerilemesi*, Der: Fikret Şenses, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Rosenstein-Rodan P. N., (1966), “Doğu ve Güneydoğu Avrupa’nın Sanayileşme Problemleri”, *İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazıları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Rostow W. W., (1966), “Kendini Besleyen Gelişmeye Götüren Kalkış”, Çev: Yorgi Demirgil, *İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi, Ankara.
- Rostow W. W., (1980), *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, Çev: Erol Güngör, İkinci Baskı, Kalem Yayıncılık, İstanbul.
- Ruttan Vernon W., “Cultural Endowments and Economic Development: What can We Learn from Anthropology?”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol: 36, No: 3, 1988.
- Sağlam Dünder, (1994), “Gelişmekte Olan Ülkelerde Neo-Liberal Kalkınma Kuramı”, *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Sayı:10.
- Schumacher E. F., *Küçük Güzeldir*, Çev: Osman Deniztekin, e Yayınları, İstanbul, 1979.
- Scitowsky T., (1966), “İki Dıştan İstifade Kavramı”, *İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazıları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Shuwei Song, (1988), “The Structural Pattern Theory of Modern Society”, *International Review of Sociology*, No: 3.
- Singer Hans W., “Kalkınma İktisadı Yaşıyor mu?”, *İktisat Dergisi*, Sayı: 262/3.
- Sorokin Pitirim A., *Çağdaş Sosyoloji Kuramları, I. Cilt*, Çev: M. M. Raşit Öymen, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Streeten Paul, (1966), “Dengesiz Büyüme”, *İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları*, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Todaro M. P., (1997), *Economic Development*, Addison Wesley Longman Limited, Harlow, Essex CMZO, England.
- Weiss Linda ve Hobson J. M., (1999), *Devletler ve Ekonomik Kalkınma*, Çev: Kıvanç Dünder, Dost Yayınları, Ankara.
- World Bank (2000), *Entering the 21th Century World Development Report 1999/2000*, Oxford University Press, Oxford.